

A stylized map of Ukraine composed of a grid of grey dots, with several dots highlighted in red to represent specific regions or cities.

Соціальні наслідки Євроінтеграції України

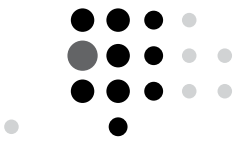
Система вищої освіти

ВІКТОР ЧУЖИКОВ, ЛАРИСА АНТОНЮК

Листопад 2012

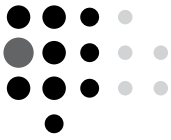
- Упродовж років незалежності освітня система України зазнала значних змін, зумовлених з одного боку переходом до європейської моделі навчання, позбавленням ідеологічних забобів та формування нових стандартів, з другого – гіпертрофованим збільшенням пропозиції вищої освіти, яка в окремі роки у декілька разів перевищувала попит.
- Як і більшість європейських країн сучасна Україна стоїть на роздоріжжі між прийняттям неоліберальної моделі розвитку системи вищої освіти, а відтак неминучої її комерціалізації та можливим посиленням соціалізації цієї сфери в умовах жорсткого обмеження фінансових ресурсів країни.
- «Європеїзація» українського освітнього ринку зробить його уразливим для експансивних стратегій багатьох європейських університетів та консорціумів, проте стимулюватиме підвищення конкурентоспроможності вітчизняних ВНЗ на континентальному ринку відповідних послуг.

ЗМІСТ

Передмова	2
1. Які особливості сучасної ситуації в системі вищої освіти?	2
2. Яка державна політика у сфері вищої освіти здійснювалася в Україні?	4
3. Які зміни відбудуться в системі вищої освіти внаслідок лібералізації торгівлі?	6
4. Які можливі наслідки очікуваних змін?	7
5. Що потрібно зробити і хто будуть основні гравці?	10
6. Що з досвіду європейських партнерів можна використати?	11
7. Які заходи може вжити ЄС для конвергенції з Україною?	13
8. Які загальні висновки можна зробити?	13
Перелік використаних джерел	15

Передмова

Підписання та наступна ратифікація Угоди про поглиблену зону вільної торгівлі (ПЗВТ) між ЄС та Україною може суттєво вплинути на систему освіти в Україні, адже освітня послуга відтепер може інтерпретуватися як така, що підпадає під дію цього документа. Це означає, що чимало ВНЗ вже найближчим часом зіштовхнуться не лише із посиленням внутрішньої конкуренції, а й зовнішньої, що зумовлена можливою експансією на вітчизняний освітній ринок тих послуг з боку європейських університетів, які традиційно користуються великим попитом в усьому світі. На відміну від середніх шкіл та ВНЗ I-II рівня акредитації, які завжди орієнтувалися на внутрішній попит, ВНЗ III-IV рівня акредитації постійно конкурували між собою, а відтак саме вони можуть опинитися найбільш вразливими щодо продуктованих ними послуг. До слабких сторін українських університетів та академій відноситься їх застаріла матеріальна база, надмірне заповнення навчальних планів другорядними предметами, висока завантаженість професорсько-викладацького складу. До сильних – збережені освітні традиції, порівняно високий рівень міжнародної конкурентоспроможності ВНЗ, зростаюча мобільність викладачів та студентів. Попри надання цілому ряду університетів статусу національного автономного самоврядного їх підзвітність та залежність від Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України залишається доволі сильною, що гальмує створення повноцінного секторального ринку освітніх послуг та заважає його ідентифікації в європейській освітній моделі.

1. Які особливості сучасної ситуації в системі вищої освіти України?

Україна належить до світових лідерів серед поширення вищої освіти, про що свідчить високе значення показника частки населення країни віком 25 років і більше, що має вищу освіту (за даними ЮНЕСКО, в Україні рівень поширення вищої освіти складає 38%). Оцінені фахівцями Світового банку показники приросту коефіцієн-

та загального охоплення за період 2000-2009 рр. дозволяють віднести Україну до десятки світових лідерів у сфері забезпечення вищої освіти.

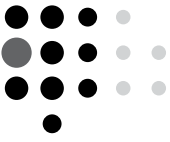
Це знаходить своє підтвердження у висновках міжнародних експертів Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), які оцінюють високий рівень охоплення населення вищою освітою в Україні як суттєву національну конкурентну перевагу. В міжнародному рейтингу країн за рівнем глобальної конкурентоспроможності 2012-2013 рр. Україна посідає 47 місце (серед 144 країн) за субіндексом "Вища освіта та професійна підготовка" та 54 місце – за субіндексом "Початкова освіта".

Високої оцінки національна система вищої освіти України отримала у відомому міжнародному рейтинговому оцінюванні, що складається провідною світовою мережею дослідницьких університетів Universitas 21¹. На основі міжнародного бенчмаркінгу систем ресурсного забезпечення університетської освіти, результативності вищої школи, міжнародного співробітництва, а також державної політики та регулювання у сфері вищої освіти Україні було надано 25-те місце серед 48 країн у світовому рейтингу національних вищих шкіл.

Однак слід визнати значні диспропорції між ЄС та Україною щодо позицій ВНЗ у провідних рейтингах, в яких значну вагу займають показники міжнародної активності університетів, де, на жаль, вітчизняні ВНЗ займають значно нижчі місця: частка європейських університетів у першій сотні більшості світових рейтингів коливається від 30 до 50%, а вітчизняні ВНЗ зовсім не представлені у перших сотнях всіх рейтингів. Тож за якістю освіти згідно рейтингів університети країн ЄС випереджають ВНЗ України, що обумовлює домінування виїзду студентів до країн ЄС над їх приїздом, який практично відсутній з цих країн.

Станом на 2011/2012 н.р. в Україні налічувалось 345 вищих навчальних закладів III-IV рівня

1. U21 Rankings of National Higher Education Systems 2012 / <http://www.universitas21.com>.

акредитації, з яких 64,9% припадало на державну та 4,1% на комунальну форми власності. Питома вага приватних ВНЗ становила 31%. Разом з тим частина тих, що навчалися за рахунок державного бюджету, не перевищувала 40% і становила 774,4 тис. осіб.

В цілому місткість ринку послуг вищої освіти в Україні в 2012 р. складала 2 359 955 осіб. У секторальному розрізі домінуючою частиною (40,8%) виявилася група спеціальностей, на які тривалий час зберігався стійкий попит. Ними виявилися соціальні науки, бізнес, право (41%), далі йшли інженерія (19%), гуманітарні науки й мистецтво. Найбільшим у 2012 р. був попит на вступ на бюджетні місця за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» (2,33 абітурієнти на одне місце), найменшим – «молодший спеціаліст» (1,52).

Результати оцінки характеру конкуренції на ринку послуг вищої освіти в Україні з використанням показників інтенсивності конкуренції засвідчили відсутність можливого монопольного положення на ринку.

Фінансування системи вищої освіти

Україна характеризується високими питомими показниками фінансування вищої освіти відносно національного ВВП. Проведені оцінки та розрахунки засвідчили, що станом на 2009 р. сукупні видатки на вищу освіту (5-й і 6-й ступені за Міжнародною стандартною класифікацією освіти) становили 3,7% до ВВП (в Румунії – 1,6%, Фінляндії – 1,7%, США – 2,7%), державні видатки на вищу освіту – 2,4% до ВВП (в Румунії – 1,1%, Данії – 1,6%, Канаді – 1,5%), приватні видатки на вищу освіту (приватних фірм та корпорацій і домогосподарств) – 1,3% до ВВП (в Румунії – 0,5%, Великобританії – 0,8%, США – 1,7%), що в цілому значно вище відповідних показників для країн Центральної та Східної Європи і навіть багатьох високорозвинених держав світу.

Сучасний рівень державних видатків на вищу освіту оцінюються на рівні 6-7% загальних

витрат зведеного бюджету, що еквівалентно відповідним показникам фінансування у скандинавських країнах. Разом з тим, такі високі відносні показники фінансування вищої освіти в Україні визначаються виключно низькими абсолютними значеннями національного ВВП. Саме тому загальні державні видатки на одного студента у нашій державі в 2009 р. становили лише 1 758 дол. США за ПКС – безпрецедентно низький показник порівняно з іншими країнами світу (у Чехії – 6 650, Росії – 2 889, США – 9 817, Швеції – 16 321, Норвегії – 28 311 міжнародних доларів).

Доступність системи вищої освіти

Оцінені показники рівня та динаміки загальноприйнятого індикатора доступності вищої освіти – коефіцієнта зарахування населення до ВНЗ (Gross entry ratio), що свідчить про відношення кількості прийнятих на навчання студентів до загальної чисельності населення гіпотетичного віку, коли завершується здобуття повної середньої освіти (в Україні – 17 років), вказують на довгострокову тенденцію розширення доступності вищої освіти для української молоді. За рівнем доступності вищої освіти Україна поступається таким державам, як Чехія, Словенія та Великобританія (коефіцієнт 0,62), США (0,67), Росія (0,79), Польща (0,87).

Якісними індикаторами постійного розширення доступу населення до послуг вищої освіти в Україні є: наявність позитивної довгострокової динаміки вступу студентів до вищих навчальних закладів різного рівня; розширення загальнонаціональної мережі ВНЗ; розвиток приватних вищих навчальних закладів; диверсифікація джерел фінансування вищої освіти, у тому числі розширення можливостей фінансування вищої освіти за рахунок фізичних осіб. В системі інституціонального забезпечення рівного доступу населення до послуг вищої освіти в Україні було запроваджено зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), яке вводилось в дію з 2003 р. і нині охоплює переважну кількість абітурієнтів. Серед соціально-економічних

чинників, які обмежують охоплення населення вищою освітою, можна виокремити майнову диференціацію населення, поширення бідності в країні, особливо в сільській місцевості, високий рівень безробіття серед молоді.

Отже, система вищої освіти в Україні в цілому поступається системам вищої освіти в економічно розвинутих країнах, але має значний потенціал для суттєвого покращення ключових показників. Основними бар'єрами на шляху до реалізації цього потенціалу і якісного зростання в сфері вищої освіти можна вважати: недостатність державного фінансування ВНЗ; застарілу модель взаємодії між міністерством і ВНЗ; недостатній рівень автономії ВНЗ; слабкий зв'язок зі сферою бізнесу/промисловості та з мережею науково-дослідницьких установ.

2. Яка державна політика у сфері вищої освіти здійснювалася в Україні?

Державна політика у сфері вищої України не має єдиного підходу до визначення пріоритетів і трактується у різних документах по-різному. Так, згідно з Державною програмою розвитку освіти в Україні на 2006–2010 рр. пріоритетними напрямками визначено: європейський рівень якості й доступності освіти; створення системи безперервної освіти, спрямованої на задоволення інтересів громадян у постійному підвищенні професійного рівня відповідно до кон'юнктури ринку праці тощо. У проекті Закону України «Про вищу освіту» (нова редакція) структура вищої освіти адаптована до Європейського простору вищої освіти, що закладає умови для полегшення визнання дипломів, академічної та професійної мобільності, реалізації можливості освіти впродовж життя. Нещодавно в Україні було схвалено Національну стратегію розвитку освіти на 2012–2021 рр., де більшість пріоритетних напрямків окреслено без прив'язки до інших важливих для розвитку вітчизняної освіти документів. А саме, стратегічними напрямками Болонського процесу є: запровадження трициклової системи ступенів вищої освіти; забезпечення високої якості вищої освіти; визна-

ння ступенів і періодів навчання; максимальне сприяння мобільності студентів і викладачів тощо. В Бухарестському комюніке виокремлені такі основні пріоритети розвитку Європейського простору вищої освіти до 2015 р.: посилити політику розширення загального доступу та підвищення частки успішного завершення навчання; створити умови, що сприяють студентоцентрованому навчанню; працювати над підвищенням практичних компетенцій; забезпечити запровадження рамок кваліфікацій та інші.

Система вищої освіти України була оцінена експертами Болонського процесу з точки зору процесу модернізації та відповідності європейським нормам. За показниками «національна рамка кваліфікацій», «рівень участі студентів у забезпеченні якості», «рівень міжнародної участі у забезпеченні якості» та «визнання попереднього навчання» Україна отримує у 2012 р. лише один бал із п'яти. Хоча за показниками запровадження першого та другого циклів, забезпечення доступу до наступних рівнів освіти, участі студентів в забезпеченні якості вищої освіти та запровадження ECTS у 2009 р. Україна навіть перевищувала середні показники серед 46 країн. Проте не виконання взятих зобов'язань у період з 2009 по 2012 рр. віднесло Україну до аутсайдерів Болонського процесу.

Основу механізму регламентації діяльності вищих навчальних закладів в Україні становлять процедури ліцензування та акредитації, державного визнання їх статусу. Акредитація – це процедура надання вищому навчальному закладу певного типу права проводити освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти та кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення. Можуть акредитуватись спеціальність, напрям підготовки і весь навчальний заклад. Освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста здобувається у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації: училищах, технікумах, коледжах; бакалавра, спеціаліста та магістра у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації: університетах, академіях та інститутах.

Здатність університету адаптуватись до викли-

ків та змін, що проходять на глобалізованих ринках освітніх послуг та реагувати на зміну попиту прямо залежать від ступеня наданої університету автономії і його ролі в національній інноваційній системі, адже найконкурентніші університети світу є навчальними закладами з високим рівнем автономії.

Як відомо, Кабінет Міністрів України затвердив Положення про дослідницький університет, в якому передбачено низку прав і преференцій у сфері університетської автономії. Зокрема, університету надається право: проводити фундаментальні та прикладні дослідження за власні кошти, але тільки за новими науковими напрямками; вводити в межах бюджетного фінансування подвійні оклади і ставки науково-педагогічним працівникам, направляти їх за кордон на стажування, навчання та інше. Разом з тим цей документ не позбавлений цілого ряду суперечностей. З одного боку, університетським закладам дослідницького типу надається ряд прав, а з другого – вся діяльність автономного університету повинна відбуватися за погодженням з відповідними органами державної влади. Тоді як в зарубіжних автономних вищих навчальних закладах все, що стосується науково-освітньої та фінансово-економічної діяльності ВНЗ, регулюється Статутом і внутрішніми правилами університету.

Останніми роками у світі у сфері освіти склалася стійка тенденція до інтернаціоналізації та інтеграції міжнародного ринку, обсяги якого оцінюються у 30-60 млрд.дол.США. Наразі за різними оцінками у світі налічується 2,5-3,1 млн. іноземних студентів, з яких 21-28% навчаються у США, 12-14% у Великобританії, 6-12% – Німеччині, далі йдуть Франція, Австралія, Росія, Японія. У 2009 р. на Україну припадає близько 1% (20-те місце в світі), а на країни ЄС – 40% міжнародного ринку освітніх послуг, який, як очікується, у найближчі 12 років збільшиться у двічі.

Частка іноземців, що навчаються в Україні, у загальній кількості студентів залишається досить низькою (2,2%) у порівнянні з аналогічним показником у середньому по ЄС (7,6%),

що свідчить про дещо нижчий ступінь інтернаціоналізації вітчизняного ринку, але позитивна динаміка цього показника за останні 8 років (середні темпи приросту чисельності іноземних студентів близько 10% на рік) вселяє надію на те, що ВНЗ України займатимуть кращі позиції на міжнародному ринку.

Разом з тим, сьогодні близько 20-35 тис. українських студентів (4-е місце в Європі) навчаються за кордоном, а їх чисельність за останні роки має тенденцію до зростання, що є характерною ознакою реалізації стратегії розширення можливостей в процесі інтернаціоналізації ринку освітніх послуг України. Студенти з країн ЄС практично відсутні в географічній структурі іноземних студентів в Україні. В цілому останні 5 років в Україні спостерігається невелике позитивне сальдо (наприклад, близько 8 тис. студентів у 2011 р.) між тими, що виїхали і вїхали до нашої країни.

За існуючими правилами отримання наукового ступеня за кордоном не означає його автоматичне визнання в Україні, а потребує, фактично, проведення повторного захисту дисертаційної роботи. Таким чином, в Україні є чимало проблем щодо подальшої модернізації вищої освіти та її інтеграції в європейський та світовий освітній простір.

Аналіз закордонних відряджень українських фахівців і студентів, які збільшилися за останні 5 років на 41%, показав, що близько третини з них припадає на країни ЄС, проте лише близько 7,5% статей публікуються українськими науковцями за кордоном. Нажаль, досить невелика частка публікацій друкується англійською мовою, та небагато публікацій попадають до науково-метричних баз даних, що використовуються у тому числі для складання міжнародних рейтингів університетів.

Відбувається поступова активізація залучення вищих навчальних закладів України до участі в програмах ЄС (Темпус, Еразмус Мундус та Жан Моне) й інших міжнародних заходах та організаціях (при цьому залишаються резерви щодо розширення їх кількості). Напевно найбільшим

джерелом іноземного фінансування є участь вітчизняних ВНЗ у рамкових програмах ЄС. У 2011 р. понад 50 проектів 7-ї рамкової програми ЄС із досліджень стартували в університетах України. При цьому лише близько третини угод, що укладені ВНЗ України, припадає на країни ЄС, а їх кількість за останні 5 років зросла на 75%.

В Україні за державні кошти за останній рік були направлені на навчання за кордон близько 300 студентів, що надзвичайно мало у порівнянні з ЄС, де лише за підтримки програми Еразмус 231 410 студентів у 2010-2011 н.р. в середньому на півроку виїжджали до інших країн ЄС на навчання або практику.

Загальні обсяги фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні є невисокими (1,2-0,8% ВВП у 1995-2010 рр.) та мають тенденцію до зниження, тоді як у ЄС за період у 1999-2010 рр. частка таких витрат зросла з 1,84 до 2,01% ВВП. Іноземні джерела фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні становлять значну їх частку при їх досить низьких та неритмічних загальних обсягах (у секторі вищої освіти – 5,1-3,3%).

3. Які зміни відбудуться в системі вищої освіти внаслідок лібералізації торгівлі?

Нормативна база системи вищої освіти

Основним нормативно-правовим актом, що регулює відносини між Україною та Європейським Союзом є Угода про партнерство та співробітництво (УПС) від 14.06.94 р., яка передбачає розвиток співробітництва в галузі освіти на основі окремих угод та ключові напрямки її розвитку в розрізі європейської інтеграції, а саме: підвищенні мобільності, розвитку взаємозв'язків з бізнесом, участі у європейських дослідженнях, удосконаленні системи сертифікації ВНЗ і дипломів про вищу освіту. Проте дана Угода не визначає зобов'язань України щодо наближення законодавства України до стандартів ЄС.

Внаслідок тривалого процесу гармонізації законодавства було підписано Порядок денний асоціації між Україною і ЄС, який є основним планом з наближення освіти і науки нашої країни до європейського простору вищої освіти. Його останні зміни 2012 р. чітко розставили напрямки та структуру інституційної взаємодії між Міністерством освіти і науки, молоді і спорту України та Генеральним директором з питань освіти та культури Європейської Комісії. Окремо виділено розпорядження КМУ «Про затвердження плану першочергових заходів щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2012 р.». Жоден документ з адаптації законодавства, виконання щорічних планів та визначення пріоритетних напрямків розвитку на 2011-2012 рр. не включає питання адаптації законодавства про освіту до нормативно-правової бази ЄС.

Отже, по-перше, необхідно на загальнодержавному рівні визначити та включити питання адаптації законодавства в сфері освіти до законодавства ЄС.

По-друге, гармонізація сфери вищої освіти набуває особливого значення з огляду на членство України в СОТ та включення до Генеральної угоди про торгівлю в сфері послуг сектору освітніх послуг. Питання правового захисту національних ВНЗ від зовнішньої конкуренції в рамках Європейського простору вищої освіти мають бути включені до законодавчої бази України. Насамперед це особливо стосується питань захисту національних інтересів, контролю та регулювання сучасних міжнародних методів торгівлі освітніми послугами, зокрема: транскордої пропозиції, отримання освітньої послуги закордоном; комерційної складової.

Загострення конкуренції

Загострення конкуренції між ВНЗ України стало найбільш помітним при наборі студентів на I курс у 2011/2012 н.р. і було зумовлене насамперед демографічними причинами. Водночас певна частина українських студентів здобувала свою освіту за кордоном, зокрема в країнах ЄС,

використовуючи при цьому переваги західної системи організації навчання. Підписання Угоди про ПЗВТ сприятиме просуванню та закріпленню на освітніх ринках України ряду освітніх закладів з країн ЄС. Основними особливостями цього процесу можуть стати:

- заснування філій і дочірніх освітніх закладів провідних європейських університетів та освітніх консорціумів щодо організації навчання студентів;
- активне рекрутування студентів на навчання до ВНЗ країн ЄС. Вже зараз в Україні діють численні агенції по агітуванню абітурієнтів на навчання до Великобританії, Франції, Німеччини, які на цей час мають доволі розгалужену регіональну мережу. У 2012 р. аналогічну фундацію заснували польські ВНЗ;
- вибіркоче селектування секторальної структури українського ринку освітніх послуг, в якому виокремлюється бізнес і економічна освіта, яка при організації навчання не потребує значних інвестицій в матеріальну базу. При цьому швидше за все будуть проігноровані педагогічний сектор як найменш прибутковий та інженерний (найбільш витратний), а також юридичний (передбачає глибоке знання законів своєї держави);
- стандартизація та уніфікація змісту навчання швидше за все відбуватиметься шляхом корекції навчальних планів і програм, хоча при цьому обов'язково виникатимуть суперечки щодо акредитації іноземних ВНЗ в Україні;
- переваги при закріпленні на українських ринках матимуть ті університети та консорціуми, які вже зараз мають розгалужену систему кампусів по всій Європі (HEC Paris, ESCP Europe, Cems).

Стримуючими факторами для експансії європейських університетів в Україні є низька платоспроможності пересічного українця, вкрай складна та суперечлива процедура отримання ліцензій, відсутність взаємного визнання дипломів з більшістю країн ЄС. Водночас перед провідними українськими ВНЗ може постати завдання щодо виведення освітніх продуктів на конкурентний європейський ринок, що по-

требуватиме від них значних матеріальних, інтелектуальних і організаційних зусиль.

Співпраця з іноземними ВНЗ

Українські ВНЗ вже зараз мають доволі стійкі зв'язки з ВНЗ країн ЄС, щоправда рівень їх комерціалізації є недостатнім і нерідко носить донорську форму, при якій вітчизняні університети надають аудиторії для рекрутизації студентів на навчання за кордон і активно стимулюють цей процес, вважаючи що це сприяє їхньому іміджеві.

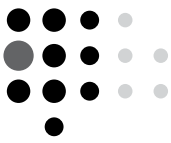
Найбільш ефективними формами організації спільної роботи є наступні:

- організація дослідницьких мереж;
- створення офшорних університетів (спільно) та аутсорсингових ланцюгів, які дозволяють інтегрувати частину вітчизняних ВНЗ у вже створені міжнародні делокалізовані мережі;
- інтеграція навчальних планів та програм;
- розширення участі науковців України в грантових дослідженнях ЄС.

4. Які можливі наслідки очікуваних змін?

Розвиток приватного сектору системи вищої освіти в Україні

В результаті трансформації системи вищої освіти за роки незалежності України та диверсифікації джерел її фінансування державне фінансування втратило статус єдиного, бюджетне фінансування зазнало суттєвих змін та було створено приватний сектор, який невпинно розвивається та стає впливовим гравцем на ринку освітніх послуг. У світі розвиток приватної освіти розглядається як чинник, який сприяє конкуренції та підвищенню якості навчання і, безперечно, розвитку новаторства в наданні освітніх послуг.

Підвищення якості послуг та розширення їх асортименту

Оскільки Україна є учасником Болонського процесу, її система контролю якості освітніх послуг розвивається під впливом вимог Європейського освітнього простору. У 2008 р. було започатковано Європейський реєстр оцінювання якості вищої освіти (ЄЦОЯ), до якого приєдналась і Україна.

Стандарти та рекомендації щодо забезпечення якості вищої освіти в Європейському освітньому просторі зазначають, що ця система має базуватись на:

- зацікавленості студентів, роботодавців та суспільства в цілому у високій якості вищої освіти;
- основному значенні університетської автономії, яка також передбачає велику відповідальність;
- необхідності зовнішнього оцінювання якості, яке б спонукало вищі навчальні заклади виконувати свої цілі.

Україна має свою національну агенцію по забезпеченню якості освіти. Ця установа виконує функції нагляду за якістю освіти та підпорядковується міністерству. Вищі навчальні заклади України, як і більшості європейських країн, не оцінюються іноземними агенціями. Протягом 2010-2011рр. Україна відставала від більшості Європейських країн в стадії розвитку зовнішнього оцінювання якості освітніх послуг. Процес зовнішнього оцінювання якості освіти є вимогою повноцінного членства України у Європейській системі оцінювання якості та реєстрування національних агенцій у Європейському реєстрі контролю якості. Щоб стати рівноправним членом Європейської системи якості, Україна, на нашу думку, має сприяти зовнішньому оцінюванню вищих навчальних закладів.

Одним з основних зрушень у процесі розвитку системи забезпечення якості є усвідомлення важливості участі в цьому процесі всіх зацікавлених осіб і особливо студентів. Стандарти та рекомендації по забезпеченню якості освіти

підкреслюють необхідність участі не тільки студентів, а й роботодавців у процесі оцінювання якості освіти. На нашу думку, роль роботодавців в оцінюванні якості освіти буде тільки зростати. Гармонізуючи систему контролю якості освітніх послуг з Загальними стандартами та рекомендаціями Європейського освітнього простору, Україні потрібно залучати всі зацікавлені сторони до оцінювання якості освіти.

Інформатизація освіти

Сучасними світовими тенденціями розвитку інформатизації освіти є:

- створення єдиного освітнього простору;
- активне запровадження нових засобів та методів навчання, що орієнтовані на використання інформаційних технологій;
- синтез засобів і методів традиційного та комп'ютерного навчання;
- створення системи випереджаючої освіти;
- виникнення нового напрямку діяльності викладача – розробка інформаційних технологій навчання та програмно-методичних комплексів;
- формування системи безперервного навчання як універсальної форми діяльності, що спрямована на постійний розвиток особистості протягом всього життя.

Модернізація освіти

Рух відкритої освіти в останні два десятиліття є однією з визначальних тенденцій розвитку системи вищої освіти у багатьох країнах, про що свідчить дедалі більша увага до розвитку менеджменту провідних міжнародних установах, зокрема освітніх та наукових інституцій і проєктів, благодійних фондів, установ ООН. В Україні жоден університет їх не використовує. З метою підвищення

конкурентоспроможності української системи вищої освіти, корисним буде світовий досвід:

- імплементація стандартів і програм відкритої освіти у Великобританії, створення і використання відкритих навчальних курсів на основі досвіду США (Open Course Ware MIT);
- розширення можливостей використання змішаного навчання (Blended Learning) за рахунок всебічного (як поза межами аудиторії, так і на аудиторних заняттях) використання соціальних мереж та вебсервісів;
- використання мобільних засобів зв'язку, iPad та Alt-Tablets, які активно використовуються не тільки у дистанційній, але й в аудиторній роботі;
- комплексне використання інтерактивних засобів навчання, що містять апаратні засоби, необхідні для інтерактивного процесу: комп'ютер, інтерактивна дошка, мультимедійний проектор та пристрої зв'язку (Веб-камера, система передачі даних, адаптер тощо);
- гаміфікація (Gamification): використання різних ігор, симуляцій та віртуальних світів. Як вважають розробники, головна причина популярності бізнес-симуляцій, полягає в тому, що вони можуть навчити тим речам, які не можна опанувати за допомогою лекцій, кейсів чи, навіть, відвідування реальних компаній;
- використання доповненої реальності (Augmented Reality), що застосовуються в освітніх закладах (студенти взаємодіють між собою, перебуваючи в реальних умовах за допомогою GPS обладнання);
- використання так званих просторових операційних середовищ («spatial operating environments»), що дозволяють проводити колективну роботу, поєднуючи об'єкти реального та віртуальних світів (наявне жестове управління).

Регулювання освітніх послуг

Враховуючи те, що в Україні поки що немає єдиної сертифікації якості освітньої послуги, а

існуючі стандарти викликають доволі широкі дискусії щодо інтерпретації результатів освітнього процесу, доволі важко говорити про те, як здійснюється захист споживачів. Нечасті звернення до суду в основному стосуються необґрунтованого підвищення цін за навчання. Щоправда Державна акредитаційна комісія України (ДАК) в процесі ліцензування та акредитації вимагають дотримання вимоги щодо кадрового складу та матеріальної бази, проте контроль за виконанням в пост ліцензійний період поки ще залишається слабким.

Середня вартість навчання за рік в українських університетах варіюється в межах 1000-2000 дол. США. Окремі ВНЗ вдаються до необґрунтованого підвищення плати, інші ж, навпаки, демпінгують, з огляду на менш престижні спеціальності. У 2009-2010 р.р. Міністерство економіки України спробувало розробити алгоритм для розрахунку рівня оплати для державних ВНЗ, проте він не діє для приватних закладів, які більше орієнтовані на кон'юнктуру ринку. Щорічна корекція плати за навчання в державних закладах проводиться з урахуванням відповідного рівня інфляції.

При виведенні вітчизняних освітніх послуг на європейський ринок Україні слід виконати цілу низку заходів, зокрема створити міжнародну агенцію, що є відповідальною за просування освітніх продуктів за кордон, виявити можливість участі українських ВНЗ при створенні офшорних університетів та різних мережних моделей, сприяти посиленню мобільності викладачів та студентів, започаткувати спільні програми підготовки фахівців, що проводяться іноземними мовами, активніше розвивати наукову співпрацю у т.ч. через академічні мережі.

Детінізація роботи державних та недержавних закладів має активно проходити через посилення контролю за їх діяльністю з боку громад і громадських об'єднань і зменшення «опікування» з боку профільних міністерств. Розроблені в Україні рейтинги потребують суттєвої корекції через відмінність у підходах при їх формуванні з аналогічними в інших країнах («Таймс», «Файненшл Таймс», Шанхайський рейтинг).

З другого боку, надруковані рейтинги потребують чіткої спеціалізації, адже підходи, що лежать в основі рейтингів, що моделюються для оцінки підготовки фахівців і фахівців зі спорту та фізкультури суттєво відрізняються своєю концептуальною основою.

Отже, подальша ситуація на освітньому ринку значною мірою залежатиме від того, які конкретні умови закладені в остаточному тексті Угоди щодо освіти, а також суміжних сфер, особливо це стосується міграції та працевлаштування населення, наскільки державні органи влади розширять автономію ВНЗ, а останні скористаються такими змінами на ринку.

5. Що потрібно зробити і хто будуть основні гравці?

Україна потребує якнайшвидшого прийняття «Закону про вищу освіту», з урахуванням глобальних академічних змін, в якому були б чітко прописані права і обов'язки ВНЗ, а також автономний статус провідних університетів країни, який би сприяв розвитку самоврядування, входженню до складу міжнародних освітніх консорціумів та просуванню вітчизняних освітніх послуг та продуктів на конкурентний європейський ринок.

Потребує перегляду система нормування та регламентації діяльності ВНЗ, адже залишковий принцип розподілу бюджету на освітні потреби, що передався ще з радянських часів, подолати не вдалося ще й досі. Корекції у бік зменшення потребує навантаження професорсько-викладацького складу та його диференціація. Необхідним в практиці планування розвитку освіти є уточнення поняття «контингент студентів», співвідношення викладач/студенти і, що дуже важливо, норм витрат на матеріально-технічне оснащення навчального процесу.

В основу сучасної диференціації освітніх послуг в Україні покладено секторальний принцип, який передбачає виокремлення в структурі національного освітнього ринку педагогічних, інженерних, економічних, медичних та інших

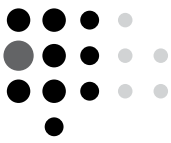
спеціальностей. Втім внутрішньо-секторальне (тобто поглиблене) розмежування в країні не відбувається, відтак попит на окремі професії визначається лише стихійною дією ринкових важелів, які виявилися в державі домінуючими.

Ціноутворення на платні освітні послуги в Україні здебільшого зорієнтоване на методику, що була свого часу запропонована Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, аніж на попит та пропозицію, що виникають внаслідок складної взаємодії факторів платоспроможності населення, приведених витрат, з яких чомусь були вилучені капітальні затрати, заробітних плат професорсько-викладацького складу, сплачу вальних податків, а також з огляду на кон'юнктуру ринку, що склалася в державі.

Контролючі органи виконують певні функції нагляду за діяльністю ВНЗ і орієнтовані на виявлення порушень в господарській, правовій та інших сферах. Значно гіршою є справа з контролем за якістю освітніх послуг, які нерідко оцінюються не через сформований рівень компетенцій (знань, умінь, навичок), а шляхом оцінювання формальних показників дотримання ліцензійних вимог. Щоправда, останнім часом ситуація почала змінюватись на краще. Отримані внаслідок інспекторської перевірки Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України зрізи знань студентів ряду приватних ВНЗ призвели до позбавлення їх ліцензій, а відтак, й до їхнього закриття.

Потребує вдосконалення й інформативна база даних, в основу якої краще покласти підходи Євростату, аніж суперечливі власні критерії, які є малозіставними з провідними рейтингами. Нажаль, в Європейських моніторингових дослідженнях українські ВНЗ з'являються доволі рідко.

Нормативна база, що регулюватиме діяльність закордонних ВНЗ потребує суттєвого доопрацювання, адже неодинокими були випадки, коли на український ринок виходили ті іноземні університети, які, навіть, у себе в країні не пройшли належним чином акредитацію, втім пропонували освітні послуги сумнівної якості в Україні, що без сумніву є зайвим аргументом

на користь застосування європейських систем перевірки валідності.

Можливими напрямками конвергенції освітніх систем України та держав ЄС могли б стати наступні:

- більш тісна співпраця Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України з аналогічними інституціями держав-членів ЄС. Активний розвиток контактів з Європейською Комісією, зокрема з Генеральним директором з освіти, культури, мультимедіуму та молоді;
- поступова інтеграція в Європейській освітній простір, що передбачає запровадження спільних планів, програм та стандартів;
- розробка, за допомогою європейських університетів-партнерів вітчизняних ВНЗ, реальних стратегій виведення українських освітніх послуг на конкурентний європейський ринок.

6. Що з досвіду європейських партнерів можна використати?

Система вищої освіти країн-членів Європейського Союзу склалася в силу дії цілої низки факторів історичного, організаційного, методичного, економічного характеру. Основними ж тенденціями останніх двадцяти років стали:

- гіперконцентрація вищої освіти у вибраних університетських центрах, що стало можливим внаслідок злиття (поглинання) менш конкурентних ВНЗ, за рахунок чого суттєво зросла чисельність тих, що навчаються (університет Ла Сапієнца в Італії налічує 65 тис. студентів, Мюнхенський Університет в Німеччині – 190 тис., а Паризька Сорбона – 350 тис.);
- загострення конкуренції між провідними ВНЗ, внаслідок чого відбувається подальша секторальна та регіональна сегментація ринків освітніх послуг;
- стандартизація та сертифікація освітніх послуг

та освітніх продуктів, що стало відповідним доповненням до жорсткої системи їх ліцензування та акредитації;

- щорічне зростання мобільності викладачів та студентів, внаслідок чого університети стають високо-динамічними закладами, що орієнтуються не лише на національні пріоритети розвитку;
- швидке формування нетипових форм організації освітнього процесу (офшорні університети, аутсорсингові моделі міжуніверситетської кооперації, дистанційне навчання тощо);
- значне розширення освітнього простору внаслідок коінтеграції до ЄС нових держав (2004-2007 р.);
- створення умов для нарощування експорту освітніх послуг та поступове затвердження основних ідей академічного глобалізму.

Типовим прикладом інтеграції до Європейської системи ВНЗ була Польща, якій вдалося ще на початку 90-х років ХХ ст., вдало провівши реформи шокової терапії, створити змішану систему фінансування університетів. Спільними рисами України та Польщі було: введення на початку 90-х рр. ліцензування і акредитації всіх видів освітніх послуг, що надаються; збереження мережі існуючих ВНЗ та формування нових, що зорієнтовані на потреби певної місцевості; вірність освітнім традиціям (збереження двоступеневого рівня присвоєння вчених звань, терміну освіти, характеру спілкування). Відмінними ж рисами стали: різниця в отриманих державних коштах, які в Польщі передбачали витрати на розвиток матеріальної бази університету, а в Україні здебільшого ні; значна допомога Європейського Союзу через систему його структурних фондів для Польщі та її відсутність для українських університетів (при розподілі статей, скерованих на згуртування, ця нова країна-член ЄС отримала близько 20% цього кошторису); польські студенти, що добре навчаються, отримують стипендію незалежно від того, чи це приватний чи державний ВНЗ; розвиток університетів, що знаходяться на схо-

ді Польщі, стало основним завданням не лише національного уряду, а й багатьох інституцій ЄС. Попри це як Україна, так і Польща поки що зберігають свою високу залежність від профільного міністерства, і, як правило, в цих країнах рідко запроваджуються інноваційні методи викладання, а перевага надається лекційно-семінарській системі. Аудиторне навантаження викладачів в Україні є у 3,5-4 рази вищим аніж у Польщі, натомість заробітна плата у 1,5-2,5 рази нижчою. До того ж слід додати, що не всі польські ВНЗ витримують конкуренцію, а відтак непоодинокими є випадки банкрутства приватних вищих навчальних закладів.

Для України найбільш важливим є досвід Польщі щодо оптимізації навчальних планів та програм, змішаного фінансування діяльності, активної грантової роботи (столичний Варшавський університет у 2012 р. вийшов на 7-е місце в ЄС за кількістю залучених грантів), а також інтенсивна кооперація з університетами держав-лідерів.

Проведене у 2008-2011 р.р. провідними фахівцями Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (Україна) та Краківського економічного університету (Польща) системне дослідження процесів соціально-економічної конвергенції в Європі дозволило встановити наступне:

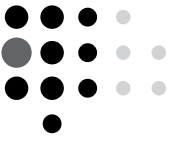
- найбільш оптимальним для реформування вищої освіти в Україні є досвід Польщі, якій вдалося впродовж останніх двадцяти років суттєво модернізувати її структуру і зміст навчального процесу та максимально наблизити його до рівня провідних ВНЗ країн ЄС. При цьому вікові традиції щодо підготовки кадрів було збережено;
- потребує глибокого дослідження та осмислення розвиток системи грантових досліджень в Польщі, безумовними лідерами якого стали Варшавський університет та приватний ВНЗ «Університет Козьмінського», який у 2011-2012 р.р. увійшов до провідних рейтингів з бізнес освіти за версією FT;
- має бути запроваджений ефективний механізм акредитації ВНЗ України, який у разі зміни ліцен-

зійних умов навчального процесу після отримання документів на право підготовки фахівців (погіршення кадрового або ж матеріального забезпечення) унеможливило б діяльність університету щодо підготовки спеціалістів за відповідним фахом.

Яка інституціональна модель?

На сьогодні основними конкуруючими типами інституціональних моделей управління вищою освітою у світі є такі. По-перше, атлантична модель (США, Великобританія, Ірландія). Характерні ознаки: вища освіта надається переважно на платній основі, ліберальніший підхід до стратегії університетів з боку держави, при цьому рівень академічної свободи визначається раціональними фінансовими і іміджевими рамками кожного університету. Атлантична модель орієнтована на впровадження в інституціональну структуру університетської освіти елементів стратегічного менеджменту і корпоративної комерційної діяльності, яка не може нашкодити університетській культурі і гуманітарній місії ВНЗ. По-друге, континентальна модель (Німеччина, Франція, Нідерланди, Швейцарія та інші). Характерні ознаки: патерналізм держави за відношенням до університетів, жорстко стратифікована система доступу до університетської освіти (як правило, безкоштовної) і підтримка академічної свободи усередині університетів. Континентальна модель меншою мірою орієнтована на ринкові стратегії і більше – на підтримку і відтворення університетської культури. Освітні системи «континентальної моделі» відрізняє ієрархічність навчальних закладів, їхній тісний зв'язок з державними структурами, пряме міністерське регулювання і відсутність безпосередніх зв'язків «університет-бізнес». Континентальна модель спирається на однорівневу схему навчання у ВНЗ і ранню спеціалізацію студентів. Саме до цієї моделі управління освітою ми і відносимо Україну.

Для України надзвичайно важливим є те, що реформування системи вищої освіти не може бути відокремленим від загальноєвропейських процесів інтернаціоналізації навчального про-

цесу, підвищення мобільності викладачів та студентів, а також запровадження комбінованої моделі фінансування ВНЗ. З огляду на це найбільш прийнятною для України може вважатися континентальна соціальна модель (Німеччина, Франція, Польща), яка передбачає змішану модель фінансування ВНЗ із домінуванням державної підтримки та активним використанням грантових ресурсів для розвитку науки, а також удосконалення навчального процесу.

7. Які заходи може вжити ЄС для конвергенції з Україною?

Основними шляхами конвергенції України та ЄС в освітній сфері мають бути наступні:

- визначення місця і ролі України в Спільному європейському освітньому просторі;
- імплементація континентальної моделі управління ВНЗ;
- розширення мережі отримувачів грантів ВНЗ України (Тасіс-Темпус, Фонд Моне, Сьома рамкова угода тощо);
- допомога у пошуку партнерів при створенні офшорних університетів;
- розширення співробітництва між країнами ЄС та Україною щодо нострифікації дипломів про вищу освіту та наукові звання й ступені;
- реалізація моделі створення дослідницьких мереж, що об'єднують на науковій основі 3-5 провідних ВНЗ України і ЄС та компліментарне фінансування найважливіших проектів з боку структурних та інших фондів ЄС.

8. Які загальні висновки можна зробити?

Для забезпечення високої конкурентоспроможності системи вищої освіти в умовах поглиблен-

ня інтеграційних процесів, як показує світовий досвід, на наш погляд, необхідна розробка та реалізація національної програми підвищення конкурентоспроможності вищої освіти, в основу якої має бути покладений системний підхід через забезпечення фінансової, організаційної, кадрової, академічної автономії на основі чотирьох основних складових: конкурентне середовище, ресурси, міжнародна співпраця та забезпечення високої продуктивності.

Конкурентне середовище:

- оптимізація системи освітніх закладів вищої школи через скорочення їхньої чисельності, консолідацію дрібних ВНЗ у єдині освітні центри;
- безперешкодне створення і розвиток на базі провідних дослідницьких університетів та академічних установ наукових парків, зон технологічного розвитку, а також науково-технічних центрів загальнодержавного значення, які забезпечуватимуть комерціалізацію нових знань та технологій у промисловості, з метою підвищення інвестиційної привабливості університетів загалом та можливість диверсифікації їх доходів.

Ресурси:

- удосконалення системи бюджетного фінансування освітніх закладів (видатки на освіту повинні залежати від економічної ситуації в країні) та гарантування його достатніх обсягів як шляхом законодавчого закріплення, так і через дотримання його обов'язкової норми щорічного зростання відповідних обсягів видатків держави на рівні, за якого питома їх величина в розрахунку на одного студента (державні видатки на вищу освіту на одного студента) досягне відповідного середньоєвропейського показника до 2025 р.;
- надання податкових пільг або звільнення від оподаткування коштів, які надаються міжнародними організаціями, іноземними ВНЗ та іноземними інвесторами українським ВНЗ 3-4 рівня

акредитації на виконання науково-дослідних робіт;

- звільнення від сплати податків виконавців наукових досліджень в рамках отриманого гранту (або отриманих коштів) від міжнародних організацій, іноземних ВНЗ, наукових та освітніх фондів.

Міжнародна співпраця:

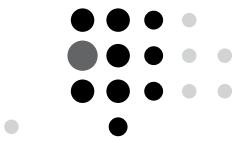
Поглиблення процесів інтернаціоналізації вітчизняної сфери вищої освіти із належним фінансуванням, організаційно-нормативним забезпеченням та обов'язковим узгодженням із освітніми закладами та українською громадськістю для полегшення доступу освітян і науковців до глобальних освітніх і дослідницьких ресурсів, їхнього виходу на міжнародні освітні ринки:

- оперативне підключення провідних українських ВНЗ та академічних наукових установ до міжнародних науково метричних баз Скопус, Вебофсаенс;
- міжнародна акредитація двадцяти найкращих університетів за допомогою державного фінансування;
- стимулювання видання працівниками публікацій іноземними мовами та у відомих іноземних виданнях, які представлені в основних міжнародних науково-метричних базах даних;
- спрощення системи найму на роботу іноземних фахівців та визнання іноземних документів про вищу освіту в Україні та вітчизняних документів щодо набуття певного освітнього фаху за кордоном.

Продуктивність:

- забезпечення прозорості системи заохочення та мотивації наукової й педагогічної інноваційної діяльності, розвитку соціальної інфраструктури вищої освіти в Україні, направленої на реальне забезпечення економічних і соціальних гарантій науково-педагогічним працівникам системи вищої школи, підвищення їх соціального статусу та престижу педагогічної й наукової професій, умов для професійного вдосконалення та творчості.

Перелік використаних джерел

Bucharest Communiqué [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ehea.info/Uploads/%281%29/Bucharest%20Communiqué%202012%282%29.pdf>

Eurostat. Education and training http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/main_tables

Eurostat. Foreign language learning http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=educ_thfrlan&lang=en

Inbound mobility rate, female percentage, and sums of internationally mobile students in tertiary education by host country and continent of origin (ISCED 5 and 6). Table 17. International (or internationally mobile) students. UNESCO Institute for statistics. <http://stats.uis.unesco.org/unesco/TableView/tableView.aspx>

Rauhvargers, C. Deane, W. Pauwels. Bologna Process Stocktaking Report / Report from working groups appointed by the Bologna Follow-up Group to the Ministerial Conference in Leuven/Louvain-la-Neuve, 2009

The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, April 2012., с.159, <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>

The Global Competitiveness Report 2011-2012 (Tertiary education enrollment rate) // World Economic Forum 2011, p.444 <http://www3.weforum.org/docs/GCR2011-12/17.GCR2011-2012DTVHigherEducationandTraining.pdf>

The Global Competitiveness Report 2012-2013. - World Economic Forum, 2013. – С. 27

Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution / UNESCO World Conference on Higher Education, 2009

U21 Rankings of National Higher Education Systems 2012 / <http://www.universitas21.com>.

Айдрус И.А., Филиппов В.М. Мировой рынок образовательных услуг: Учеб. пособие. – М.: РУДН, 2008. – 194 с.

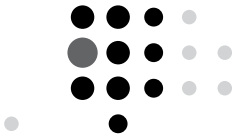
Балыхин М.Г. Тенденции развития международного рынка образовательных услуг: на примере стран Евросоюза и Российской Федерации. дис. на соис. к.э.н. Москва, 2009, 174 с.

Концепція Державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=396-2006-%F0>.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://guonkh.gov.ua/content/documents/16/1517/Attaches/4455.pdf>

Омельяничук А.І., Сікорська І.М. Міжнародне співробітництво ДОНДУУ: досвід та перспективи. - http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2007_14_1/doc_pdf/omelbyanchyk.pdf

Освіта України — 2011: Інформаційно-аналітичні матеріали про діяльність Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України у 2011 році / Уклад.: О.А. Удод, К.М. Левківський, В.П. Погребняк, О.В. Дашковська, Д.Б. Панасевич, А.К. Солоденко. За загальною редакцією Табачника Д.В., Міністра освіти і науки, молоді та спорту України. МОНМСУ. К.2012 <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/reforma-osviti/174-diyalnist/reforma-osviti/10540>

Отчет о конкурентоспособности регионов Украины 2011: Навстречу экономическому росту и процветанию. – Фонд «Эффективное управление» при поддержке Всемирного экономического форума. 2011 – доступно з http://www.feg.org.ua/ru/cms/projects/studying_Ukraine_competitiveness

Формування інноваційної культури в українських університетах: практи. посіб. / За ред. Н. Я. Качмар-Кос. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 124 с.

Автори

Віктор Чужиков – д.е.н., завідувач кафедри Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана

Лариса Антонюк – д.е.н., директор Інституту вищої освіти КНЕУ ім. В. Гетьмана

Контакти

Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні
вул. Пушкінська, 34, м. Київ, 01004, Україна

Тел.: +38-044-234-00-38 | факс: +38-044-451-40-31

Всі тексти доступні за веб-адресою:

<http://www.fes.kiev.ua>

Замовлення/ контакти:

mail@fes.kiev.ua

Погляди, висловлені в даній публікації, не обов'язково відображають погляди Фонду ім. Фрідріха Еберта або організацій, де працюють автори.

Цю публікацію надруковано на папері, що виготовлений з урахуванням сталого лісокористування.

